

بررسی پایداری اجتماعی در معماری اسلامی ایران، نمونه مورد مطالعه: مسجد جامع زنجان

مهرداد شمس^۱، سید صالح محمودیان^۲، سروش پیمائی^۳

- ۱- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان
- ۲- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان
- ۳- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان

Mehrdad.sh25@yahoo.com

چکیده

پایداری اجتماعی به مجموعه فرایندهایی گفته می شود که هدف آن افزایش کیفیت زندگی و به مفهومی دیگر ایجاد عدالت و تساوی بین تمامی اقشار جامعه می باشد، بنابراین افراد با توجه به ارتباط با محیط اطراف خود ارتباط اجتماعی خود را شکل داده، این عامل باعث ایجاد دفع یا تداوم حضور انسان در مکان های مختلف می باشد. در معماری اسلامی به دلیل این که اسلام دینی است مردمی، در بناهای ساخته شده تعاملات اجتماعی بسیار حائز اهمیت بوده است، مسجد جامع زنجان نیز به دلیل ویژگی های خاص کالبدی و مفاهیم ماهوی و معنوی، مورد توجه واقع شده است.

کلمات کلیدی: پایداری اجتماعی، اقشار جامعه، معماری اسلامی، مسجد جامع زنجان

۱. مقدمه

در پژوهش های بسیاری به مفاهیم مهم و قابل اهمیتی مانند مولفه ها و شاخص های پایداری اجتماعی مورد مطالعه قرار گرفته شده است و بعد اجتماعی آن تا کنون به ویژگی های یک اجتماع محلی پایدار در میان پژوهش های حوزه معماری و شهرسازی دیده شده، واضح است که اصول و ویژگی های یک اجتماع پایدار به فرهنگ و زمینه های محلی جامعه خاصی مانند جامعه اسلامی ارتباط دارد. در فرهنگ اسلامی نیز که برگرفته از جهان بینی اسلامی می باشد، مفاهیم، اصول و شاخصه هایی به منظور تحقق یک اجتماع مطلوب وجود دارد، از این اجتماع پایدار در اسلام به عنوان (امت اسلامی) یاد می شود و ضمن تبیین مفهوم آن در سنت، سلسله اصول و مفاهیمی را به منظور تحقق آن ارائه نموده است، این اصول طی تاریخ در سرزمین های اسلامی تجلی یافته و شکل شهرها و مکان های خاص مسلمانان را در عین کثرت، وحدتی خاص بخشیده و مساجد نیز در شهرهای اسلامی بیانگر اهمیت و ویژگی خاص حضور اجتماع و فعالیت های اجتماعی در این مکان مقدس را القاء می کند. در میان اندام های درون شهری هر شهر یا روستا نیايشگاه همیشه جایگاه ویژه خود را داشته و دارد و از اندام های دیگر نمایان تر و چشم گیر تر می باشد، در اسلام جایگاهی به اسم مسجد در پهنه ی زمین گسترده است چرا که تنها دینی است که هر جایی از زمین را نیايشگاه خداوند می داند. [2] لذا به نظر می رسد که شاخصه های اجتماع پایدار از منظر اسلام بسیار حائز اهمیت و در معماری مساجد مسلمانان بسیار تاثیر گذار بوده است، چون در مساجد علاوه بر کارکرد های دینی به سایر فعالیت های اجتماعی و عمومی پرداخته می شود که به عنوان مکانی با هویت و معنا بخش در بستر فرهنگ جامعه اسلامی می باشد، بدین منظور با بیان شرح مختصری از بعد اجتماعی و بررسی هویت اجتماعی و شناسایی تعاملات مختلف بین افراد در شهر اسلامی و پایداری اجتماعی در اسلام به تبیین اهمیت مسجد و نقش اهمیت پایداری در آن پرداخته و با توجه به مبانی یاد شده در زمینه پایداری اجتماعی به بررسی این فرایند در نمونه مورد مطالعه، مسجد جامع زنجان پرداخته و از این مفاهیم تحت عنوان بررسی پایداری اجتماعی معماری اسلامی ایران مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفته شده است.

۲. پایداری

پایداری به معنی ارائه راه حل هایی در مقابل الگوهای فانی کالبدی، اجتماعی می باشد. بنابراین دهخدا پایداری را "بادوام و ماندنی" می داند. پایداری یک دید و بینش است که بر اساس آن، با توجه به اهداف مشخص و تعیین شده، انسان خواهان گذر از وضعیتی به وضعیت بهتر است. مک لارن معتقد است پایداری به عنوان یک حالت مطلوب یا مجموعه ای از وضعیت های مقاوم در طول زمان است. [10] واژه پایداری امروزه به طور گسترده ای به منظور توصیف جهانی که در آن نظام های انسانی و طبیعی که تواما بتوانند در آینده ای دور ادامه حیات دهند، به کار گرفته می شوند. بنابراین جهت بست مفهوم پایداری میتوان به شاخه ای از این مهم اشاره نمود که در معماری با نام طراحی پایدار به آن اشاره شده است، لذا طراحی پایدار نوعی از طراحی است که قصد دارد به نیازهای روزمره بدون آسیب به منابع نسل های آینده پاسخ دهد، در طراحی پایدار باید به پایداری اجتماعی و اقتصادی و تاثیرات محیطی ساختمان ها و شهرها اهمیت داده شود. [9] بنابراین یکی از شاخصه های مهم در معماری و شهرسازی بررسی مفاهیم تاثیرات پایداری اجتماعی در اماکن مهم شهرها بوده که با توجه به موارد یاد شده، مطالعه این عوامل جهت شناسایی میزان تعاملات اجتماعی در محیط های مختلف، قابل اهمیت می باشد.

۳. پایداری اجتماعی

پایداری اجتماعی، مجموعه ای از اقدامات و خط مشی ها است که هدف آن بهبود کیفیت زندگی و دسترسی عادلانه به توزیع حقوق و استفاده و تخصیص مناسب محیط طبیعی و مصنوع است، این امر دلالت دارد بر شرایط زندگی محلی. تعاریف متعددی از سوی منابع مختلف برای پایداری اجتماعی ارائه شده است. در برخی از تعاریف ارائه شده از پایداری اجتماعی،

مفهوم " عدالت و تساوی " ، در محوریت قرار گرفته است، کونینگ بیان می دارد که پایداری اجتماعی به جامعه ای که تساوی حقوق در آن رعایت گردد، عاری از محرومیت اجتماعی می باشد و از کیفیت خوب زندگی و معیشت برای همگان برخوردار باشد، بر می گردد. [15]

لذا افراد بر اساس منافع خود، ارتباط اجتماعی را شکل داده و بر اساس توقعات، هنجارها و نقش های معین خود، به آن می پردازند بنابراین نحوه حضور فرد در مکان به همراه سایرین عاملی قوی در تصمیم فرد برای ماندن در آن است و در این راستا حتی ممکن است افراد در جستجو مکان هایی که در آن، افرادی با خصوصیت مشابه آن به لحاظ طبقه، مذهب، الگوی زندگی، تحصیلات و تربیت و نژاد مشابه به حضور دارند، بشناسند. اما با آن که همگن بودن افراد ، مشوق ملاقات و افزایش تعامل با مکانهای فیزیکی و اجتماعی ودر نتیجه ارتقاء دلبستگی به آن مکان است، در عین حال مکان های اجتماعی غیر همگن نیز فرصتی است تا افراد با هم بودن و تعاملات اجتماعی غنی و آزاد را تجربه کنند [13] در برخی دیگر از تعاریف پایداری اجتماعی، به جز عدالت، مفهوم مشارکت و نیز وجود نهادهای مدنی مورد تایید قرار گرفته شده است. [14]

۴. پایداری اجتماعی در معماری

جامعه و اجتماع به شکل یک روح در کالبدی به نام معماری، حیات دارد و ویژگی های این کالبد است که در رشد و شکوفایی درون و روح آن تاثیر مستقیم داشته و یک رابطه متقابل بین این دو را شکل می دهند. در سه دهه گذشته مبانی معماری نیز در کنار علوم اجتماعی به مسائل اجتماعی نیز معطوف شد. در واقع محیط در کنار علوم اجتماعی نقش اهمیت خود را در بررسی پایداری باز یافت، بعد اجتماعی معماری پایدار مبتنی بر مثلثی از انسان، فضا و حیات جمعی است که پاسخگویی به ابعاد مذکور مستلزم توجه به شناخت ابعاد کالبدی، شناخت ابعاد موثر در حیات جمعی و فرصت های لازم جهت بروز فعالیت های اجتماعی، شناخت گروه های مختلف استفاده کننده، دست یابی به اهداف توسعه پایدار، نیازمند توانمند سازی گروه های محروم اجتماعی و مشارکت مردمی است. [6] معماری پایداری اجتماعی را می توان در چند شاخصه اصلی مورد بررسی قرار داد که شامل امنیت، ایجاد حس تعلق و هویت بخش، زیبایی شناختی و آسایش اجتماعی بررسی کرد که هر کدام در صدد، رفع برخی از نیازهای انسانی است. بنابراین آنچه که امروز با عنوان پایداری اجتماعی در معماری مطرح می شود در حقیقت برخاسته از رویکردهای فرهنگی اجتماعی در معماری است. در این نگرش تاثیر رفتارها، اعتقادات و فرهنگ جامعه در معماری در درجه اول اهمیت قرار می گیرد. در مجموع معماری با رویکردی پایداری اجتماعی طراحی فضایی است که با فرهنگ، رفتارها و روش زندگی انسان ها برای حداکثر زمان ممکن همخوانی داشته باشد و بستر مناسب زندگی بشر برای زمان های طولانی به شمار می آید. [5]

لذا از شاخصه های تاثیرگذار معماری بر پایداری اجتماعی می توان به عوامل زیر اشاره نمود:

- ۱- هویت معماری، ۲- بهداشت و امنیت در معماری، ۳- آسایش در معماری، ۴- سرزندگی، ۵- پویایی و سازگاری، ۶- تعلق مکانی، ۷- بعد کاربردی، ۸- انسجام اجتماعی، ۹- خوانایی، ۱۰- تعاملات اجتماعی، ۱۱- دسترسی، ۱۲- تنوع [7]
- بنابراین محیطی از لحاظ اجتماعی پایدار است که در ضمن جذابیت: ۱- نسبت با ویژگیهای شرایط و مکانی پاسخگو و کنش مند است. ۲- در طول فرآیند حیات خود از نیرو ها و قابلیت های بستر بوم شناختی در راستای ایجاد و شرایط محیطی مطلوب استفاده می کنند. ۳- از تعادل بوم شناختی برخوردار است. ۴- نسبت به تغییرات بر شرایط و نیاز هایی پیش آمده انطباق پذیرد و در نتیجه تداوم پیدا کند. ۵- به واسطه برخورداری از ویژگیهای مبتنی بر مکان متمایز و قابل تفکیک است. [12]

۵. پایداری اجتماعی و اهمیت آن در معماری اسلامی و مساجد

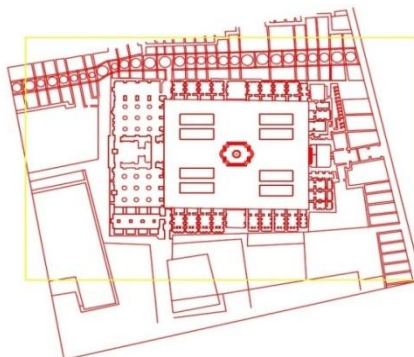
در شهرهای ایرانی پیش از اسلام، عامل کنترل کننده ای که نظم فیزیکی شهر نیز از آن متأثر بوده منجر به تفکیک طبقات اجتماعی می شد. نمود فیزیکی این تفکیک از امکان حضور همه مردم در بخش های اصلی که در انحصار نهادهای موثر و کار اداره شهر بودند می کاست. فروریختن نظام کاستی و بست اندیشه وحدت گرایی اسلام منجر به استخراج عرصه های حضور مردم و نهاد موثر مسجد (در شهر اسلامی) شد و فضای حاصل از آن میدان شهر اسلامی است که از مسجد جامع اعتبار می یابد. [4] در آغاز اسلام اولین ساختمان عمومی شهرهای اسلامی مسجد بود که با اهمیت یافتن روز افزون آن تمام فعالیت های عمومی شهروندان نیز در این مکان انجام می گرفت به طوری که در اطراف حیاط مسجد کم کم بناهای عمومی مورد نیاز مسلمانان به مسجد اضافه می شد و علاوه بر ویژگی چند عملکردی مسجد، آن حیاط آن را به فضایی با عملکردهای ترکیبی تبدیل می کرد. به طور کلی جهان اسلام چندان سر کاری با فلکه ها و میدان های شهری نداشته است و ترجیح داده است این فضای باز را در حیطه خصوصی نگه دارد و از این روی امکان تبدیل آن ها را به مکان تمرکز عمومی از دست داده است. [11]. مسجد در یک شهر سنتی اسلامی صرفاً مرکز فعالیت های مذهبی نیست، بلکه مرکز حیات و زندگی جامعه و در بردارنده فعالیت های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و تا حدی اقتصادی نیز هست. [1] بنابراین اصول پایداری اجتماعی در اسلام به سه دسته (اعتقادی، کاربردی و اخلاقی) بیان می شود. [8] با توجه به مطالب گفته شده می توان ویژگی های زیر را برای فضاهای جمعی در معماری اسلامی-ایرانی بر شمرد، به این ترتیب است که اعتقادات به توحید و الهام از آن در خلق آثار مختلف عامل اصلی تجلی وحدت و نشان دهنده پایداری اجتماعی مسلمانان می گردد. در نتیجه می توان مهمترین راه کارها برای رسیدن به پایداری اجتماعی و تقویت تعاملات اجتماعی در فضاهای باز جمعی را به موارد زیر اشاره نمود: ۱- تراکم و پیوستگی فضا ها. ۲- رعایت سلسله مراتب در عملکرد و دسترسی فضاهای عمومی. ۳- توجه به درون گرایی. ۴- توجه به مقیاس انسانی. ۵- توجه به ارزش های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی که بر درک مطلوب از فضا تاثیر می گذارد. [4]

۶. روش پژوهش

روش پژوهش با استفاده از مطالعات کتابخانه ای و جمع آوری اطلاعات مهم در زمینه های شکل دهنده تعاملات اجتماعی و شناسایی عوامل تاثیر گذار بر پایداری اجتماعی (در اسلام و بناهای اسلامی) می باشد و سپس با در نظر گرفتن مطالب یاد شده و شناخت تمامی شاخصه های مهم شکل دهنده این فرایند، به شناسایی تاثیرات پایداری اجتماعی معماری اسلامی در مسجد جامع زنجان پرداخته شد، که به نتایج قابل توجهی از این تحقیق می توان دست یافت.

۷. نمونه مورد مطالعه "مسجد جامع زنجان"

مسجد و مدرسه جامع زنجان، (شکل ۱) معروف به مسجد سید در قلب بافت تاریخی شهر زنجان قرار گرفته است. این مسجد از ضلع غربی به بازار قیصریه و از ضلع شرقی با معبر موصوف به کوچه مسجد سید و از جبهه شمالی با خیابان امام و سبزه میدان در ارتباط است. مجموعه مسجد و مدرسه سید توسط عبدالله میرزادارا پسر یازدهم فتحعلی شاه قاجار در زمان حکمرانی وی در زنجان در سال ۱۲۴۲ هجری قمری احداث گردیده است، (شکل ۲) بر اساس مدارک و اسناد سال مزبور به اختتام آن است و هیچگونه افزایش مجموعه و الحاقات در دوره بعدی مشاهده نمی گردد. مجموعه تاریخی مسجد و مدرسه سید یکی از بناهای ارزشمند داخل شهری است، این مسجد بر اساس پلان مساجد یکی از بناهای ارزشمند داخل شهری است، این مسجد براساس پلان مساجد چهار ایوانی ساخته شده، طبق معمول، ایوان ورودی مقابل شاه نشین گنبد دار قرار داده شده است. مساجد با سبک چهار ایوانی در پی تحولات مهمی که در طرح کالبدی در ایران پایه گذاری گردید با الهام از معماری دوران پارتی "کاخ هتره" پدیدار گشته و به اعتباری مسجد جامع زواره و به قولی دیگر مسجد جامع اصفهان از نخستین مساجدی است که به این سبک ساخته شده است. [3] (شکل ۳) (شکل ۴)

شکل (۲): صحن مسجد جامع زنجان، ماخذ: نگارندگان

شکل (۱): پلان مسجد جامع، ماخذ: میراث فرهنگی، ماخذ: نگارندگان

شکل (۴): شبستان مسجد جامع زنجان، ماخذ: نگارنده

شکل (۳): ایوان مسجد جامع زنجان، ماخذ: نگارنده

۸. اهمیت شناسایی پایداری اجتماعی معماری اسلامی در "مسجد جامع زنجان"

مسجد جامع زنجان به دلیل قرار گیری در بافت تاریخی شهر زنجان و ارتباط ببلقوه آن با بازار زنجان و سبزه میدان به عنوان عنصر شهری سنتی، به دلیل وجود این عناصر در مکان به عنوان مرکز تعاملات اجتماعی در شهر شناخته شده و اکثر فعالیت های روزانه اقشار مختلف جامعه در این بنای با ارزش صورت می گیرد، بنابراین میزان تعاملات اجتماعی در مسجد جامع از اهمیت ویژه ای برخوردار است؛ مسجد جامع از نظر کالبد و معماری و همچنین نحوه استقرار و ارتباط آن با عناصر مهم تاریخی بافت سنتی شهر زنجان می توان از آن به عنوان عنصر مرکزی بافت تاریخی و عنصر هویت بخش در این محدوده با ارزش شهری یاد کرد.

۹. جمع بندی

با توجه به مطالعات انجام شده در زمینه پایداری، پایداری معنای راه حل هایی در مقابل الگوهای فانی کالبدی و اجتماعی می باشد و پایداری اجتماعی به مفهوم شکل دهنده تساوی در جامعه و افزایش کیفیت زندگی برای همگان می باشد که افراد بر اساس شرایط زندگی در مورد مکان و محیط های مختلف که در آن قرار گرفته اند برداشت های مختلفی را نسبت به محیط دریافت می کنند، که شامل همگن شدن با افراد و ایجاد انگیزه بهتر برای افزایش تعامل فیزیکی و اجتماعی و در نهایت دلبستگی می گردد، این عامل فرصتی را ایجاد می کند تا افراد تعاملات اجتماعی مهمی را تجربه کنند. در این زمینه می توان در مورد پایداری اجتماعی نیز دست یافت لذا با بررسی بیشتر پایداری اجتماعی از دیدگاه معماری می توان به عواملی شامل امنیت، حس تعلق، زیبایی شناختی و آسایش اجتماعی گردد که این عوامل به عنوان پایداری اجتماعی در معماری شناخته می شود. تمامی عوامل یاد شده به دلیل روح معماری اسلامی و هویت ماهوی دین اسلام و تساوی اجتماعی افراد در مکان های مختلف به ویژه مسجد جامع قابل انتقال است در نتیجه می توان مهمترین راه کارها برای رسیدن به پایداری اجتماعی و تقویت تعاملات اجتماعی را به مواردی چون پیوستگی فضاها ایجاد سلسله مراتب در فضاها، توجه به درون گرایی، توجه بر مقیاس انسانی، توجه به ارزش های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی اشاره نمود که به دلیل ویژگی خاص مسجد جامع زنجان و جایگاه آن از نظر دیدگاه مردم و ارتباط افراد در این مکان می توان تمامی شاخصه های ایجاد کننده در تعاملات اجتماعی تعمیم و مورد مطالعه و بررسی قرار داد.

۱۰. نتیجه گیری

بر اساس یافته های تحقیق می توان به این نتایج دست یافت که به دلیل وجود ویژگی های غنی در رابطه با پایداری اجتماعی در معماری مسلمانان به ویژه مساجد جامع، حضور افراد و پایداری در اجتماعات مختلف در دین اسلام بسیار حائز اهمیت بوده، لذا وجود این ویژگی ها در تمامی اماکن جمعی به بررسی مورد مطالعه (مسجد جامع زنجان) پرداخته شد. با در نظر گرفتن عوامل ایجاد کننده و تاثیر گذار بر تعاملات اجتماعی می توان تمامی ویژگی های یاد شده را در این مکان شناسایی کرد که با افزایش حضور افراد باعث انگیزش احساسات افراد جامعه نسبت به بنای مسجد جامع از دیدگاه کالبدی می گردد، در این فرایند با بیشتر شدن تعاملات اجتماعی، افزایش یافته و هر چه حضور انسان در این مکان بیشتر شده دل بستگی و احساس تعلق نیز به سطح بالاتری ارتقا یافته و باعث تداوم حضور در این بنا می گردد و با توجه به یافته های تحقیق در جهت رسیدن به پایداری اجتماعی می توان به این نکته اشاره نمود که با انجام تمهیدات مختلف که در پایداری اجتماعی تاثیر گذار می باشند به عنوان مثال افزایش پیوستگی فضایی و ایجاد سلسله مراتب و حفظ آن در مسجد جامع و جلوگیری از تخریب کالبدی به دلیل معماری سنتی اسلامی که درون گرایی و حفظ مقیاس انسانی که باعث ایجاد افزایش حضور مردم در این مکان مقدس می گردد، می توان پایداری اجتماعی در مسجد جامع زنجان را افزایش داد و باعث ایجاد حضور مداوم و بیشتر شدن تعاملات افراد و نهایتا افزایش حس تعلق خاطر نسبت به مسجد شد.

۱۱. مراجع

۱. بورکهارت، تیتوس، ارزش های جاودان در هنر اسلامی، ترجمه سید محمد آوینی، تهران، انتشارات برگ، ۱۳۷۰
۲. پیرنیا، محمدکریم، معماری ایرانی، تالیف دکتر غلامحسین معماریان، تهران، سروش دانش، ۱۳۹۰
۳. ثبوتی، هومن وهوشنگ ثبوتی، پروژه مطالعه و بررسی مستند سازی بافت تاریخی شهر زنجان، مجری معاونت پژوهشی دانشگاه زنجان، زنجان: میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان زنجان، ۱۳۸۶
۴. جعفری ماتک، فاطمه، پایداری اجتماعی در فضاهای جمعی با الگوی معماری-اسلامی، اولین کنفرانس ملی معماری و فضاهای شهر پایدار، ۱۳۹۰
۵. حبیبی، سیدمحسن، از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲
۶. حمزوی، راضیه، بررسی کارکرد مدارس اجتماعی با تاکید بر اندیشه های پایداری اجتماعی، فصل نامه گزارش، شماره ۶۶، ۱۳۸۷
۷. روشنفکر، شیوا و سیدجواد، فریبرز، دومین کنگره بین المللی سازه معماری توسعه شهری، ۱۳۹۳
۸. سلماسی، سحر و کریمی فرد، لیلا، تبیین معیارهای طراحی فضاهای فرهنگی با رویکرد پایداری اجتماعی و پویایی فضایی، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۳۹، صص ۲۶۲-۲۳۵، ۱۳۹۴
۹. لنگ، جان، آفرینش نظریه معماری (نقش علم رفتاری در طراحی محیط)، ترجمه علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۳
۱۰. نوریان، فرشاد و عبدالهی، ثابت، تبیین معیارها و شاخص های پایداری در محله مسکونی، دو ماهنامه شهر نگار، شماره ۵۰، صص ۶۳-۴۹، ۱۳۸۹
۱۱. هیلن برانت، رابرت، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، چاپ چهارم، تهران، انتشارات سازمان فن آوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران، ۱۳۹۰

12. Hagan, Susanal, Taking shape: A new contract between architecture and nature, Oxford: architectural press, 2001

13. Litting B, and Griebel E, Our common future, World commission on environment and development, New York, Oxford university press, 2005

14. Marcus W, Sarkissian W. Housing as if people mattered, Berkeley, University California press, 1986

15. Partridge E, Social sustainability: A useful theoretical framework. Australian political science association annual conference, 2005